

La representació social de la violència de gènere a la ràdio mexicana

AIMÉE VEGA

Investigadora del Centre d'Investigacions Interdisciplinàries en Ciències i Humanitats de la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic

aimeevm@servidor.unam.mx

Article rebut el 05/01/2010 i acceptat el 14/04/2010

Resum

Aquest treball ha estat desenvolupat en el marc d'una recerca més àmplia que té com a finalitat promoure els drets humans de les dones i les nenes, titulada "La influència dels mitjans de comunicació en la representació social de la violència contra les dones i les nenes a Mèxic". Un dels objectius centrals d'aquest projecte és l'impuls d'un Observatori de Mitjans dels Drets Humans de les Dones i les Nenes. L'Observatori, que es troba a la seva fase inicial, té l'objectiu d'informar sobre el quefer de les indústries de la comunicació i la cultura en l'impuls dels drets humans de les dones. Part dels productes derivats d'aquest Observatori es comparteixen en aquest article, que, basant-se en una anàlisi de contingut de la programació de les estacions radiofòniques de més audiència i cobertura a Mèxic, apunten a la responsabilitat d'aquesta indústria en la representació social de la violència contra les dones amb l'objectiu de convidar-la a contribuir a la seva eradicació.¹

Abstract

This work has been developed in the framework of wider research whose aim is to promote the human rights of women and children, namely "The influence of media in the social representation of violence against women and girls in Mexico". The research has the goal to promote the Media Observatory for the Human Rights of Women and Girls. The Observatory, which is in an initial phase, aims to analyse the role played by the media and cultural industries in women's human rights. This article is based on content analysis of the highest-rated radio stations programming in Mexico and points to the responsibility of these institutions in the social representation of the gender violence, in order to call upon its eradication.

Key words

Women, Girls, Human Rights, Gender-Based Violence, Social Representation, Radio Agenda.

Paraules clau

Dones, nenes, drets humans, violència de gènere, representació social, agenda radiofònica.

1. El context. La violència de gènere: l'obstacle per a la realització dels drets humans de les dones i les nenes

L'adopció dels estatuts de les Nacions Unides el 1945 i de la Declaració Universal dels Drets Humans el 1948, que va obligar els estats membres a reconèixer, establir, protegir i enfortir els drets humans a nivell global, no va establir el principi d'universalitat al qual al·ludia, ja que aquests principis es van expressar en masculí, la qual cosa va impedir que els instruments jurídics i els mecanismes d'aplicació incloguessin les dones.

No va ser fins a la Conferència Mundial de Drets Humans de Viena, el 1993, que els drets humans de les dones van aconseguir estatus en la legislació internacional,² derivat del reconeixement exprés de la violència de gènere com l'obstacle principal per a la realització dels drets de les humanes.

En aquest marc, l'aprovació recent de la Llei general d'accés de les dones a una vida lliure de violència de 2007, publica-

da a Mèxic, fa evident que la violència de gènere contra les dones i les nenes constitueix un problema estructural que, si no s'eradica, impedirà la realització democràtica a la qual aspira la societat mexicana.³

La informació que va donar suport a la necessitat urgent de promoure aquesta llei és la derivada de la "Recerca diagnòstica. Violència femicida a la República mexicana".⁴ Aquesta investigació sobre la mort violenta de nenes i dones al país, documentada en informació oficial,⁵ ha permès informar sobre la impunitat de les autoritats que, sumada a les condicions de vida precàries de la majoria de les dones i de la prevalença de la violència de gènere en tot el seu cicle de vida, en totes les classes socials i en tots els grups ètnics, condueix al femicidi.⁶

Malauradament, les dades recollides per aquesta recerca ho demostren:

– 1.205 nenes i dones van ser assassinades en tot el país el 2004

- Quatre nenes i dones van ser assassinades cada dia
- Una nena o dona va ser assassinada cada sis hores
- 106 nenes i dones van ser assassinades a Ciutat de Mèxic el 2004
- Més de 6.000 nenes i dones van ser assassinades en el país en sis anys (1999-2005)
- 3 nenes i dones van ser assassinades a Ciutat de Mèxic en aquests sis anys (Comissió especial del feminicidi, Cambra de Diputats, 2006)

El fet de reconèixer que aquest procés es produeix en tot el món també és desafortunat. Nombroses recerques evidencien que les formes diferents de violència contra les dones es manifesten en tot el món. Les xifres ho corroboren: als Estats Units cada any un milió i mig de dones són objecte de violència física o sexual per part d'algun familiar (Now Legal Defense and Education Fund 2005). A Suècia una dona mor cada deu dies en l'espai domèstic per raons de violència domèstica (IORTVE 2002). A Rússia, l'any 1993 14.000 dones van ser assassinades a mans del seu marit i 54.000 van ser objecte de maltractament físic i psicològic (Seager 2001). A Espanya les xifres oficials denuncien que la violència contra les dones assoleixen les 25.000 víctimes l'any, tot i que s'afirma que aquesta xifra representa només el 10 per cent de la real (IORTVE 2002). I al Canadà el panorama no és menys pessimista, ja que el 29 per cent de dones són objecte d'algun tipus de violència a la llar (Seager 2001).

Als països pobres la situació es torna encara més difícil: a l'Índia, entre 1988 i 1993, més de 20.000 dones van ser assassinades per aquesta raó. A Vietnam, el 70 per cent dels divorcis registrats el 1991 troben el seu origen en la violència de la qual les dones han estat objecte (Seager 2001).

Davant l'evidència impossible d'amagar i universal de la violència de gènere contra les dones i les nenes, i impulsats pel moviment feminista, els organismes internacionals i governs del món han iniciat la tasca d'emprendre accions dirigides a eradicar-la en reconèixer que la seva prevalença, que implica la violació dels drets humans de les dones, representa un obstacle per a la realització de la pau, la democràcia i el desenvolupament.

Com a conseqüència d'això el 1979 l'Assemblea General de l'ONU va aprovar la creació de la Convenció sobre l'eliminació de totes les formes de discriminació contra la dona (CEDAW), que constitueix el primer instrument internacional que tracta de manera extensa els drets humans de les dones i que apunta a la violència com un atemptat a la seva vida, i estableix clarament el marc jurídic perquè totes les formes de discriminació i violència de gènere siguin eradicades. A nivell regional, el 1994 els estats membres de l'Organització dels Estats Americans, entre els quals es troba Mèxic, es van reunir a la Convenció interamericana per prevenir, sancionar i eradicar la violència contra la dona, coneguda com la Convenció de Belém Do Pará. Un any després, el setembre de 1995, la 4a Conferència Mundial sobre la Dona adopta la Declaració de Beijing,

i la Plataforma d'Acció estableix que l'eliminació de la violència contra les dones és essencial per a la igualtat, el desenvolupament i la pau de les nacions.

Mèxic ha ratificat aquests acords, per la qual cosa la Llei general d'accés de les dones a una vida lliure de violència, publicada al Diari Oficial de la Federació el 2 de febrer de 2007, i que harmonitza amb la CEDAW i amb Belém Do Pará, representa l'oportunitat perquè l'Estat mexicà assumeixi la seva responsabilitat en l'eradicació d'aquest problema estructural.

2. La violència contra les dones i les nenes

Quan ens referim a la violència de gènere contra les dones, estem recorrent a concepcions científiques que han estat definides i discutides àmpliament pel feminisme, i que són les que sostenen els instruments jurídics als quals fem referència.

La violència de gènere contra les dones i les nenes es pot considerar com la conducta que inclou qualsevol agressió física, psicològica, sexual, patrimonial, econòmica o feminicida dirigida contra elles pel fet de ser-ho (Lagarde 2006). És un tipus de violència que es produeix en un esquema de poders desiguals que busca sotmetre i controlar les dones i les nenes, que les danya i lesiona, i que transgredeix els seus drets humans. D'aquesta manera, el sistema patriarcal que estableix i naturalitza jerarquies entre les dones i els homes i designa l'home com el subjecte de poder i autoritat i la dona com l'objecte de sotmetiment, discrimina i al mateix temps violenta els seus drets humans. En conseqüència, l'exercici de la discriminació i la violència contra les dones implica la negació de la seva humanitat, és a dir, no només dels seus drets, sinó de la seva existència.

La violència contra les dones i les nenes és també el mecanisme utilitzat pels homes per assegurar el manteniment del poder i el gaudi de privilegis. Ha estat articulada a les nostres estructures i ideologies, i és admesa per una sèrie de convencions socials, lleis i institucions; també és "una forma de fer negocis", ja que proporciona beneficis econòmics enormes als homes (Kaufman 2009). Juntament amb el control del poder, la percepció que els homes tenen del seu dret de privilegis —insultar o colpejar el seu cònjuge perquè perceben que és de la seva propietat, o assetjar o fins i tot violar una dona perquè perceben que tenen el privilegi del plaer— és a la base de la violència. En aquest marc, la violència contra les dones constitueix la via per restablir el poder masculí que els homes utilitzen per afirmar la seva virilitat davant del món. Llavors la violència contra les dones i les nenes és un mecanisme compensatori individual per a cada home, i al mateix temps constitueix el mecanisme acceptat socialment per afirmar el control i el poder masculí:

"Aquest sentiment només exacerba les inseguretats masculines: si la masculinitat és una qüestió de poder i control, no ser poderós significa no ser home. La violència es converteix novament en el mitjà per provar el contrari davant de si mateix i davant d'altres" (Kaufman 2009).

D'aquí prové la urgència de desmantellar les estructures de poder i privilegis dels homes i eradicar el permís cultural que se'ls admet per violentar la vida i la dignitat de les dones i les nenes.⁷

Els tipus de violència contra les dones i les nenes inclouen la violència física, psicològica, sexual, econòmica, patrimonial i feminicida. Les modalitats de la violència, enteses com els escenaris en els quals és perpetrada, són la familiar, la laboral i docent, la comunitària i la institucional.

3. La responsabilitat dels mitjans de comunicació en la realització dels drets humans de les dones i les nenes

Els mitjans de comunicació han estat assenyalats com una de les institucions que tenen una responsabilitat central en l'eradicació de la violència contra les dones i, en conseqüència, en la realització dels seus drets humans. En constituir-se com una font d'educació, formal i informal, per a la societat, al costat de la família i de l'escola, tenen una tasca central en la recerca de solucions.

La importància expressa de les indústries de la comunicació, i en conjunt de la comunicació en l'impuls dels drets humans de les dones, es va incloure a l'agenda de les Nacions Unides el 1995, i es va veure plasmada en la Conferència Mundial de la Dona realitzada a Beijing aquell any. Per primer cop el dret a la comunicació es va reconèixer com a condició per a la realització de la igualtat de gènere. A la Plataforma d'Acció de la Conferència es va incloure el capítol j, "Dones i mitjans de difusió", que estableix una sèrie de recomanacions als estats membres, a organismes de drets humans, a propietaris de mitjans de comunicació i d'empreses de publicitat i a associacions de professionals de la comunicació, perquè examinin les conseqüències de la reproducció d'estereotips sexistes en els continguts, fins i tots aquells dels anuncis publicitaris que promouen la violència i la discriminació de gènere i que adoptin mesures per eliminar aquestes imatges negatives, amb l'objectiu de promoure una societat basada en els principis d'igualtat i respecte, essencials per al desenvolupament i la pau de les nacions. També cal impulsar la participació de les dones com a propietàries d'aquestes indústries i com a productores de continguts; cal animar les persones responsables de produir els continguts perquè estableixin directrius i codis de conducta professionals. I finalment, cal sensibilitzar sobre la funció important dels mitjans de comunicació d'informar i educar la població sobre les causes i els efectes de la violència contra les dones i cal estimular el debat públic sobre el tema.

Tot i que Mèxic ha subscrit aquests acords, fins fa molt poc temps no s'havien portat a terme accions concretes que animessin els mitjans de comunicació, des del marc jurídic, a contribuir en l'eradicació de la violència contra les dones en totes les seves formes i a realitzar el respecte a la dignitat de les dones. És la Llei general d'accés de les dones a una vida lliure de violència la que per primera vegada involucra els mit-

jans de comunicació i estableix de manera clara una sèrie de recomanacions.

Publicada l'1 de febrer de 2007, la **Llei general** assenyala, al seu títol III, capítol 2 del Programa integral per prevenir, atendre, sancionar i eradicar la violència contra les dones, el següent:

Article 38. El Programa contindrà les accions amb perspectiva de gènere per:

I. Impulsar i fomentar el coneixement i el respecte dels drets humans de les dones;

II. Transformar els models socioculturals de conducta de dones i homes, incloent-hi la formulació de programes i accions d'educació formals i no formals, en tots els nivells educatius i d'instrucció, amb la finalitat de prevenir, atendre i eradicar les conductes estereotipades que permeten, fomenten i toleren la violència contra les dones;

VIII. Vigilar que els mitjans de comunicació no fomentin la violència contra les dones i que afavoreixin l'eradicació de tots els tipus de violència per enfortir el respecte als drets humans i la dignitat de les dones.

Article 41. Són facultats i obligacions de la Federació les següents:

XVIII. Vigilar que els mitjans de comunicació no promoguin imatges estereotipades de dones i homes, i que eliminin patrons de conducta generadors de violència.

Article 42. Correspon a la Secretaria de Governació el següent:

X. Vigilar que els mitjans de comunicació afavoreixin l'eradicació de tots els tipus de violència i s'enforceixi la dignitat de les dones;

XI. Sancionar conforme a la Llei els mitjans de comunicació que no compleixin el que estipula l'apartat anterior.

4. L'estratègia teoricometodològica

Amb la base assenyalada, aquest article té com a objectiu analitzar i determinar, amb perspectiva de gènere, la representació de la violència contra les dones i les nenes a l'agenda radiofònica de Mèxic, amb l'objectiu de contribuir amb la generació de propostes que promoguin una cobertura i difusió responsable d'aquest problema, de manera que aquest mitjà de comunicació incorpori la seva eliminació en la didàctica i conscienciació social.

Els objectius particulars que s'han establert són els següents:

1. Identificar, amb una perspectiva feminista, els continguts radiofònics que aborden la violència contra les dones i les nenes.⁸

2. Determinar, amb una perspectiva feminista, el tractament que els programes de ràdio fan de la violència de gènere contra les dones i les nenes.

3. Corroborar si la ràdio evidencia les desigualtats de gènere que originen la violència contra les dones i les nenes.

L'establiment d'agenda (*agenda-setting*) constitueix la clau teòrica per analitzar aquest procés comunicatiu. Aquesta teoria representa una eina útil per determinar la forma en la qual els mitjans de comunicació construeixen la seva agenda i contribueixen a reproduir la social al voltant del problema que es discuteix aquí. D'acord amb Maxwell McCombs i Donald Shaw (1972), els mitjans tematitzen,⁹ a través dels seus continguts, una agenda que transfereix al públic temes al voltant dels quals cal tenir una opinió i una discussió. No obstant això, al mateix temps aquesta teoria reconeix que els mitjans de comunicació no poden influir en la construcció de sentit que la societat fa d'aquests temes, ja que en aquest procés hi intervenen una sèrie de mediacions que van més enllà de l'agenda mediàtica, com ara el gènere, l'edat, el nivell educatiu o socioeconòmic o el context sociohistòric, entre d'altres.

Des d'aquesta perspectiva podem conèixer la forma i els mecanismes mitjançant els quals la programació radiofònica construeix un discurs al voltant de la violència de gènere contra les dones i les nenes.

La unitat d'anàlisi del treball empíric està constituïda per la representació, ja que és una categoria que ens permet comprendre els processos de construcció social de sentit o ubicar, en particular, el procés mitjançant el qual els grups socials i les institucions, entre els quals es troben els mitjans de comunicació, s'apropien al mateix temps que construeixen i reproduïxen significats. Per definir-la ha estat necessari remetre's al camp de les representacions socials inaugurat per Moscovici (1976), les quals defineix com els llocs de coneixement social que posseeixen una naturalesa simbòlica i que són construïdes a partir de l'experiència del subjecte amb el seu entorn. Les representacions socials constitueixen un procés —per tant, no està acabat, sinó que és transformable en la vida quotidiana— de reconstrucció del que és real, de relacions entre subjectes i societat, gràcies a les quals les persones fan intel·ligible la realitat. Aquestes representacions tenen almenys quatre funcions: 1) la de coneixement, en tant que possibiliten que el subjecte compregui i expliqui la realitat; 2) la d'identitat, que permet al subjecte identificar-se amb un grup social amb el qual comparteix normes i valors determinats; 3) la d'orientació, que aporta claus perquè el subjecte estructurï les seves pràctiques i comportaments, i 4) la de justificació, que permet al subjecte justificar un comportament davant el grup social (Abric 1994).

En aquesta línia, el gènere constitueix una representació toral del sistema social com a lloc en el qual s'encreuen discursos, creences i normes sobre el que representen la identitat femenina i masculina i sobre la relació de poder que existeix entre ambdós gèneres, i que s'ha traduït històricament en la supremacia masculina sobre la subordinació femenina. Aquests discursos, estereotips i creences es veuen en la desigualtat de gènere que s'expressa en la dimensió social, però també en l'econòmica, la jurídica, la política i la cultural, la qual cosa origina el tracte discriminatori a les dones (Flores-Palacios 1996).

En aquest punt reconeixem que aquesta representació social és creada i reproduïda per les institucions socials clau: la famí-

lia, l'escola, els governs, els partits polítics i els mitjans de comunicació, a través de tecnologies socials diferents i variades (Lauretis 1987). I és per això que aquesta recerca s'ha situat en l'àmbit de les representacions socials, ja que ofereixen la possibilitat de preguntar-nos i respondre'ns, tal com ho afirma Mária Millán, "sobre el llenguatge i les seves formes, el que construeixen i deixen fora" (1996, pàg. 179), i també sobre l'actuació dels mitjans de comunicació en relació amb l'organització homogeneïtzadora i dicotomitzadora de les relacions de gènere. En aquest sentit, es reconeix que els mitjans de comunicació són una peça clau en la producció d'aquestes representacions, ja que

"fan una nominació i organització del que és real (considerada, a més, legítima i institucional), que s'arrela en els modes com els individus interpreten i actuen en la societat, s'estabilitzen i reforcen les relacions de poder [...]. Això porta implícita una dominació discursiva de les perspectives ideològiques que tenen més pes en l'estructura social: l'ordre burgès, l'ordre patriarcal [...]" (Pedraza 2008, pàg. 41).

D'aquesta manera, la importància dels mitjans de comunicació en l'àmbit de les representacions socials es troba en poder de construir creences i opinions que s'estructuren com a regles socials. Per descomptat, els mitjans realitzen aquestes representacions segons les normes i principis de construcció de la realitat del grup social. No obstant això, tenen el poder d'influir en la consciència social i, per tant, de transformar la pròpia realitat.

En particular, cal cridar l'atenció sobre un dels riscos que suposa la construcció simplificada de la representació social de gènere per part dels mitjans de comunicació: els estereotips. Si els mitjans al·ludeixin a les exigències de producció com a condicionant, i fins i tot com a impediment, per abundar en explicacions sobre les causes i conseqüències dels problemes socials —que és el que passa—, llavors hi ha poques possibilitats que es converteixin en vehicle d'una transformació social que promogui la igualtat entre dones i homes.

En vista del que s'ha exposat, es considera que la representació com a unitat d'anàlisi possibilita realitzar una deconstrucció precisa de les formes, els àmbits, els subjectes i els objectes que preval sobre la violència de gènere contra les dones i les nenes en el discurs mediàtic.

La tècnica de recerca que serveix com a eina de l'estudi és l'anàlisi de contingut per identificar els que han estat definits com a àmbits de la representació:

– Característiques de la representació, que fa referència a les característiques dels missatges en els quals es representa la violència contra les dones.

1. Mitjà
2. Gènere o format (noticiari, cançó, programa de premsa rosa, publicitat, etc.)
3. Horari d'aparició
4. Temps de representació (totals)

5. Descripció del contingut
- Subjectes de la representació, que fa referència als subjectes i les institucions que es fan visibles en el contingut.
    1. Dona o nena objecte de la violència
    2. Agressor
    3. Autoritats
    4. Societat civil
    5. Església catòlica
    6. Partits polítics
    7. Acadèmia
  - Formes de la representació dels subjectes, que fa referència a la valoració sobre l'acció dels subjectes i les institucions.
    1. Formes amb les quals es fan visibles les dones i les nenes que són objecte de violència
    2. Forma amb la qual es fa visible l'agressor
    3. Formes amb les quals es fa visible l'actuació de les autoritats
  - Tipus i modalitats de la representació, que fa referència als tipus i modalitats de la violència de gènere contra les dones que es representen.
    1. Violència física
    2. Violència psicològica
    3. Violència sexual
    4. Violència econòmica
    5. Violència patrimonial
    6. Violència feminicida
    7. Violència familiar
    8. Violència laboral i docent
    9. Violència comunitària
    10. Violència institucional
  - Contextos de la representació, que fa referència a l'espai on es representa la violència.
    1. Espai públic
    2. Espai privat
  - Valoració de la representació, que fa referència a la qualificació i/o adjectivació que la violència contra les dones rep per part del mitjà.
    1. Representa un problema
    2. No representa un problema
  - Sentit de la representació, que fa referència a l'objectiu que expressa el contingut del discurs.
    1. Denunciar
    2. Trivialitzar

5. Els observables

En el marc d'aquest article s'ha considerat l'anàlisi de l'agenda radiofònica corresponent a les cinc estacions de més cobertura i audiència emeses des de Ciutat de Mèxic, però amb repetidors als estats del país,¹⁰ durant els dies 4, 5, 6, 7, 8, 10 i 16 de juny de 2007, entre les 6.00 i les 23.00 hores. En tots els casos es tracta d'emissores privades¹¹ que tenen entre el seu públic principal joves i mestresses de casa:

- La Z, que pertany a Grupo Radio Centro (GRC), és l'estació més escoltada a la Vall de Mèxic i està classificada com una emissora de música de grups associada a gèneres populars com ara la ranxera, tropical i reggaeton. Aquestes cançons es toquen als programes de l'estació, algunes de les quals denoten, des dels seus títols, l'hàbit masculista que preval en aquestes produccions —*Los adoloridos* i *El club de los chóferes*.

- Stereo Joya també és propietat del GRC, està catalogada com una estació de música romàntica en espanyol i té les mestresses de casa com a audiència objectiu. El seu programa central, *Mañana con Mariano*, es transmet de dilluns a diumenge de 6.00 a 13.00 hores. Aquest programa està format per seccions com ara *Narración*, *Mariano en tu vida* i *Reflexión*, en les quals Mariano, el locutor, explica històries que habitualment tenen com a protagonistes dones que són objecte de discriminació (alguns títols són *Arráncame la vida* i *Salto de amor por la vida*), però sense aprofundir en les causes i conseqüències de la violència de gènere, i en alguns casos es proposa que les dones són les responsables de la violència de la qual són objecte.

- 97.7 també pertany a Grupo Radio Centro i es defineix com una estació de música pop en espanyol, amb una audiència formada per joves principalment. Els seus programes centrals són *La Chicharra*, *Metrónomo 97.7*, *El break de Rosalet* i *Konecta2*. El gènere més popular a l'estació és el reggaeton.

- WFM 96.9 és propietat de l'empresa Televisa i del grup espanyol Prisa, posseïdor del 50 per cent de Radiópolis. Està classificada com una estació de programació parlada (desenvolupament de temes i noticiaris). El seu noticiari central, *Hoy por Hoy*, compta amb tres emissions (matutina, vespertina i nocturna), a més d'*El Weso*, que es promou com un programa de sàtira política, tot i que la línia editorial de Televisa sempre ha estat acusada d'oficialista i coincident amb els interessos econòmics dels seus propietaris. Altres programes centrals de l'estació són *OK! W* i *Martha Debayle en W*, situats en el gènere de la crònica rosa, centrats principalment en el xafardeig dels personatges de l'espectacle.

- Reporte 98.5 pertany al grup de comunicació Imagen, al qual també pertanyen el diari Excelsior i la televisió Cadena Tres. Igual que WFM, la seva programació la situa com una estació de programació parlada, centrada quasi exclusivament en l'emissió informativa.

6. Les troballes

En el context d'aquest article es van analitzar 525 hores de programació radiofònica. El total de representacions registrades va ser de 682, distribuïdes en els gèneres següents: programació musical (468), publicitat (209), programes de revista i crònica rosa (22) i notícies (13) (vegeu la taula 1).

Els tipus de violència contra les dones amb més referència en l'agenda radiofònica són els següents: la psicològica (436) i la sexual (45), representada primordialment en l'àmbit familiar (178) (vegeu la taula 2).

Taula 1. Nombre total de representacions de la violència de gènere contra les dones i les nenes a la ràdio mexicana

Estació / Gènere	Música	Publicitat	Revista	Notícies	Total
Stereo Joya	135	170	16		321
97.7	38				38
La Z	265	21			286
WFM		18	3	10	31
98,5			3	3	6
TOTAL	468	209	22	13	682

Font: Elaboració pròpia.

Tabla 2. Tipus i modalitats de la violència de gènere contra les dones i les nenes a la ràdio mexicana

Tipus i modalitat/ Gènere	Música	Revista	Publicitat	Notícies	Total
Psicològica	242	18	170	6	436
Sexual	44	1			45
Física		1		5	6
Feminicida		1		4	5
Familiar	6	12	160		178
Laboral				7	7

Font: Elaboració pròpia.

Taula 3. Representació de les dones que són objecte de violència a la ràdio mexicana

	Música	Revista	Publicitat	Notícies	Total
Responsables de la violència	176			3	179
Víctimes	60			3	63

Font: Elaboració pròpia.

Sense distinció de gènere —musical, informatiu, publicitari o d'entreteniment—, el discurs radiofònic privilegia la representació de les dones com a responsables de la violència de la qual són objecte (179), la qual cosa funciona com a argument per justificar els actes comesos contra elles. En menor mesura, les dones són representades com a víctimes (63), és a dir, com a objecte de l'acció dels altres, i quasi mai com a subjectes amb poder i amb la capacitat d'impulsar accions per a la seva llibertat i autonomia (vegeu taula 3).

6.1. Programació musical

La programació musical constitueix un dels gèneres preferits per les audiències de ràdio a Mèxic. Tres de les estacions que registren més audiència en aquest país són musicals, i són objecte d'anàlisi d'aquesta recerca: Stereo Joya, que s'anuncia com una estació de música romàntica i va dirigida a les mestresses de casa; 97.7, que cobreix el sector de les audiències juvenils, amb gèneres com ara el reggaeton i el pop en espa-

nyol, i La Z, una estació que es concentra en ambdós grups d'audiència i programes de gèneres populars, com ara la música ranxera, la tropical i el reggaeton. En totes les estacions s'observa la mateixa tendència: la de programar les mateixes 10 o 12 cançons durant una jornada, la qual cosa, i amb això avancem conclusions, contribueix a la perpetuació de la idea que hi ha una forma de ser home, i que és denigrar les dones.

Sense excepció, les lletres de les cançons més populars a Mèxic són de caràcter misogin, ja que justifiquen la discriminació i la violència contra les dones. El tractament més comú en un dels gèneres més escoltats actualment, el reggaeton, al·ludeix a les dones, invariablement, com a objectes sexuals. Aquestes cançons reforcen la idea que a les dones se'ls ha d'explotar sexualment i que només tenen valor com a objectes sexuals. Això és evident al propi títol de les cançons: *Pásame la botella*, *Impacto*, *La gasolina* i *Ven y báilalo*. Una de les més tocades per aquestes estacions és la interpretada pel grup de reggaeton Los Súper Reyes, *Muévelo*, i la seva lletra és un re-

flex fidel de la manera com la música, com a producte cultural, constitueix una de les vies de reproducció i naturalització en la conducta social de la violència contra les dones:

*Deja que te gocen
Dales lo que piden, sólo por esta noche
Danos ese cuerpo sin censura
No te detengas nena, danos tu calor*

Dos gèneres que gaudeixen de la preferència dels radiooients són la ranxera i els grups, originaris del nord de Mèxic i avui en dia estesos a totes les regions del país, i també als Estats Units (entre la comunitat mexicana migrant). En aquests gèneres les sospites sobre les dones constitueixen el tema prevalent. Cançons com ara *Vas a sufrir*, *Alma de metal*, *Me quedé sin nada*, *Mil heridas* i *Antes muerta que sencilla* dirigeixen amenaces a les dones, totes elles justificades per la seva naturalesa infidel i interessada. Un exemple l'il·lustra la lletra de la cançó *Humíllate*, del grup Pesado:

*Humíllate, pídemle perdón llorando de rodillas
Háblame, dime que sin mí tu vida no es la misma
Implórame que vuelva a besar tus labios con ternura
Ruégame que vuelva a llenar tu cuerpo de caricias
Convénceme que no voy arrepentirme si te quedas*

Amb el gènere tropical passa el mateix (cúmbia, salsa i merengue). Aquestes cançons justifiquen que les dones siguin violentades quan obliden el seu lloc a la societat, com és el cas de *Te va a doler*, interpretada per Maelo Ruiz:

*Es una pena que tú seas así,
Que no te guste ser llevada por la buena
No entiendo cómo tú pretendes ser feliz
Con ese idiota que te trata como a una cualquiera
Sé que algún día te hará falta mi amor
Y no lo digo por despecho aunque parezca
Te equivocaste al elegir entre él y yo*

*Pero te vas a arrepentir la vida entera
Te va a doler, tarde o temprano ya verás lo que te toca
Cuando tu piel ya no le excite y te abandone
O al descubrir con amargura que tiene a otra*

Un exemple recent, que tot i que no va formar part d'aquesta investigació mereix ser esmentat, és el de la cançó *Unas nalgadas*, interpretada per Alejandro Fernández, una icona de la música ranxera a Mèxic, en la qual adverteix a la dona que li va ser infidel que mereix una lliçó: que li pegarà "*unas nalgadas con penca de nopal*" i "*unos rasguños con espinas de maguey*".

Les evidències d'aquesta investigació mostren que el gènere de música pop en espanyol no escapa a aquesta constant. Cançons com ara *Si tú no estás aquí*, de Rosana, *Volverte a*

amar, d'Alejandra Guzmán, i *No me queda más*, de Selena, emfatitzen l'estereotip que la plenitud d'una dona només prové de tenir un home que la protegeixi. Altres cançons, com ara *Camisa negra* i *Ojalá*, de Juanes i Marco Antonio Muñiz, apunten a les dones com l'amenaça principal a la seva estabilitat:

*No sé el nombre que en verdad tú te mereces
Lo busqué y no existe en el diccionario
Si quisiera describir lo que pareces
Le harían falta letras al abecedario
Ni qué hablar de tus infames actitudes
No merecen ser siquiera pronunciadas
Has perdido la última de tus virtudes
Al hacerme así la vida desgraciada*

Podem afirmar que la música popular promou representacions sexistes en les quals les agressions i els insults contra les dones es presenten com a part de la conducta social acceptada, i on la gelosia i les amenaces dels homes contra les dones constitueixen el tema central de les cançons més programades en les estacions radiofòniques mexicanes.

6.2. Publicitat

La publicitat no fa distinció d'horaris per emetre continguts que discriminin i violenten les dones. Un exemple el constitueixen els anuncis de l'aerolínia Volaris, que utilitzen la situació de risc en la qual es troba una dona embarassada, una situació que trivialitza perquè la seva família aprofiti les ofertes de viatges. També és comú representar les dones com a ximples, frívols i consumistes. Aquest és el cas dels supermercats Gigante ("les dones estan embogint per les rebaixes de Gigante") i de l'asseguradora Afore (que expressa que les dones fan exercici per cuidar la seva figura, mentre que els homes van al metge per cuidar la seva salut). Igual que la publicitat televisiva, la radiofònica reproduïx l'estereotip de les dones com a objectes sexuals. Un exemple el constitueix la publicitat dels gelats Nestlé, que afirma que les dones són fàcils i ràpides.

Al mateix temps, aquesta recerca va registrar, en una quantitat no més gran del 15 per cent, l'emissió de publicitat institucional, provinent principalment de la Fundación Telmex, per promoure l'eradicació de la violència de gènere contra les dones i les nenes. En aquest títol mereixen un esment especial les càpsules produïdes per les estacions Stereo Joya i La Z, que compten amb les mestresses de casa entre la seva audiència principal, per convocar-les a denunciar la violència de la qual són objecte per part de la seva parella, a través de línies telefòniques d'"autoajuda".

6.3. Programes de revista i premsa del cor

El gènere conegut com a premsa rosa està destinat a la crítica i les xafarderies de personatges públics, inclosos els de la faràndula. Tot i que els orígens d'aquest periodisme es troben a principis del segle passat, a través de les primeres publicacions dirigides a les dones, avui en dia constitueixen un dels

productes audiovisuals i impresos més rendibles per a la indústria dels mitjans. El tema d'aquests programes és la crònica de les tragèdies que afligeixen els personatges públics (infidelitats, divorcis, baralles, morts i, avui en dia a Mèxic, el vincle d'aquests subjectes amb el crim organitzat). En aquests programes s'emfatitza l'estereotip dels homes com a subjectes de poder i de les dones com a objecte de dominació. Exemples diferents estan representants per la informació sobre les relacions extramatrimonials de personatges de la política amb actrius. D'aquestes relacions, són elles les que freqüentment resulten assenyalades com les provocadores de la infidelitat, sota els estereotips d'objectes sexuals, ximples, superficials i frívols. Alguns d'aquests programes són *OK! W*, conduït per Javier Poza, i *La Noche W*.

En aquesta classificació mereixen un esment especial els programes matutins de revista dirigits a les dones mestresses de casa. Aquests programes emfatitzen la idea que el lloc de la dona és a casa seva i que el seu deure és servir els integrants de l'esfera familiar (sense considerar, per descomptat, que la majoria de les dones llatinoamericanes s'han incorporat al mercat laboral ja fa algunes dècades, i que cobreixen doble jornada i fins i tot triple). Les seccions que els integren apunten habitualment a la cura de la salut i l'alimentació dels fills, a l'estalvi familiar i a consells de bellesa, entre d'altres. Un exemple d'aquest gènere el representa el programa radiofònic de Televisa *Martha Debayle en la W*. No obstant això, el cas més eloqüent és el que representa el programa *Mañana con Mariano*, de l'estació Stereo Joya, transmès de dilluns a diumenge de 6.00 a 13.00 hores. Aquesta emissió està formada per seccions en les quals el locutor conta històries que habitualment tenen com a protagonistes dones que són objecte de discriminació (alguns títols són *Arráncame la vida* i *Salto de amor por la vida*), però sense aprofundir en les causes i conseqüències de la violència de gènere i, com s'esmentava anteriorment, en alguns casos es proposa que les dones són les responsables de la violència de la qual són objecte.

6.4. Noticiaris

La funció social dels noticiaris, que és la d'informar i de promoure una consciència sobre els problemes socials, en aquest sentit no s'assumeix. Tot i que alguns d'aquests noticiaris —*Hoy por Hoy*, *98.5 Noticias*— informen sobre diferents tipus de violència patits per dones —física, sexual i femicida, principalment—, la seva atenció en termes de cobertura i anàlisi és superficial i mínima davant del cúmul d'informacions registrades al llarg de cada jornada. Durant els dies de l'anàlisi es van registrar notícies sobre assassinats de dones a Ciutat de Mèxic i a d'altres entitats del país. No obstant això, el tractament sensacionalista i poc profund que reben contribueix difícilment al fet que les audiències meditin sobre les causes i conseqüències de la violència de gènere. Hem d'afirmar que el tractament informatiu no apunta a la violència contra les dones com un problema d'ordre públic que demana la responsabilitat de l'Estat i de les institucions de govern, sinó com un assumpte

d'ordre domèstic que només competeix a les dones i, només en alguns casos, a la seva parella. Les dones són representades com a víctimes o, en un extrem, com a responsables de la violència de la qual són objecte, i als agressors només en poques ocasions se'ls identifica. A aquesta representació li hem d'afegir que cap d'aquestes notícies no va fer referència a l'existència de la Llei general.

Una nota que va ocupar espai durant la setmana d'anàlisi és la vinculada amb la relació extramatrimonial de l'alcalde de Los Angeles, Califòrnia, i una periodista de la cadena nord-americana Telemundo, a qui la cadena de televisió va acabar suspent de les seves funcions per la seva actitud antiètica. Novament la representació estereotipada que apunta a les dones com una amenaça per a la conducció de l'espai públic, i en concret de l'activitat política, es va veure exemplificada a les informacions relacionades amb aquest cas.

Finalment, cal esmentar que, en el cas dels noticiaris de La W, propietat de l'empresa Televisa, compten amb una edició vespertina corresponent al gènere de sàtira política, *El Weso*, que trivialitza amb bromes i xafardia la representació de la violència contra les dones. Fins i tot una de les locutores que participa en l'emissió és objecte constant de bromes misògines per part dels seus companys.

En aquest punt, i abans de tancar aquest apartat, vull aclarir que, en general, els drets humans de les dones no constitueixen un tema prioritari en l'agenda informativa dels mitjans de comunicació mexicans, la qual cosa no significa que no hi hagi temes rellevants que afectin la meitat de la població d'aquest país, ni que no hi hagi accions transformadores impulsades per les pròpies dones que demostren el seu poder com a agents de la dinàmica política, econòmica i social. El problema radica en la perspectiva que des dels programes d'informació es construeix sobre les dones i la seva ciutadania.

7. Conclusions

En vista del que s'ha exposat, cal anotar una sèrie de reflexions preliminars.

En ser tractat com un problema aïllat, trivial i d'ordre domèstic, el discurs radiofònic privilegia la representació de les dones com les responsables de la violència que pateixen. Aquest és el cas de les lletres de les cançons més populars, a les quals l'ambició i naturalesa infidel de les dones justifica la violència de la qual són objecte. Des d'aquesta perspectiva, la música, com d'altres indústries culturals, pot ser vista com a part d'un procés ideològic estès en el qual la dominació masculina sobre les dones és normal.

En la publicitat radiofònica se segueixen els mateixos esquemes de la televisiva, ja que reproduïxen els estereotips que es troben a la base de la violència contra les dones, en representar-les com a objecte sexual, com a frívols i superficials, i en papers tradicionals que, com a mares i esposes, reafirmen els mandats de gènere que han d'assumir.

En el cas dels noticiaris, l'agenda dels drets humans de les dones és invisible. En el tractament que es fa d'informacions relacionades amb actes de violència i discriminació de gènere, quasi mai no s'identifica l'executor dels actes violents i, és més, no hi ha un interès d'aquests programes per assenyalar els responsables. És fa molt poca referència al paper de les autoritats, i quasi mai a la seva responsabilitat en l'eradicació d'aquest problema.

I la rúbrica de programes de revista i de crònica rosa emfatitza els estereotips sexistes que discriminen les dones.

En aquest mar, el tractament de la violència contra les dones i les nenes no es fa, lamentablement, amb l'objectiu d'identificar els tipus i les causes de la violència, ni molt menys d'eradicar-les, sinó de reproduir-les. Els tipus que prevalen més són la violència psicològica i la sexual. I a això cal afegir-hi que es representi com un problema de l'ordre domèstic, ja que transcorre a l'espai familiar.

La violència contra les dones i les nenes no se la representa com un problema, per la qual cosa les enunciacions que fan els programes de ràdio no van dirigides a un coneixement ni una presa de consciència social, sinó a la seva reproducció. D'aquesta manera, l'objectiu que expressa el contingut del discurs radiofònic tendeix a trivialitzar el problema, però no l'identifica ni molt menys el denuncia.

En aquesta situació, no podem deixar de reconèixer que els mitjans de comunicació, tot i que no determinen a les audiències què han de pensar, sí que influeixen en l'agenda de temes sobre els quals la societat discuteix, per la qual cosa és adient afirmar que els mitjans són corresponsables en l'apatia social i en la ignorància que hi ha sobre aquest problema.

L'objectiu d'aquest treball és el de sumar claus a l'eradicació de la violència contra les dones i les nenes en el món, com a condició per al seu accés a una vida lliure de discriminació, opressió, subjecció i maltractament. És a dir, per al reconeixement i respecte ple dels seus drets humans. En aquest sentit, la contribució dels mitjans de comunicació es reconeix com a indiscutible, per la qual cosa considerem que, pel que fa a la nostra responsabilitat, un deute que els comunicòlegs i les comunicòlogues tenim pendent és el de generar estratègies que, de manera contundent, motivin canvis en el quefer de les institucions mediàtiques perquè contribueixin de manera efectiva a l'eradicació de la violència que s'exerceix contra les dones i les nenes. I aquesta és la raó de ser d'aquest Observatori.

Notes

- 1 Aquest treball s'ha realitzat amb el suport del programa PAPIIT de la UNAM, projecte IN308808, i ha comptat amb la col·laboració de les becàries Nelly Lara, Gabriela Barrios, Amelia P. i Hilda Cruz. El llibre que contindrà el resultat de tota la recerca serà publicat el 2010 pel Fons de Desenvolupament de les Nacions Unides per a la Dona (UNIFEM) i la UNAM.
- 2 Els drets humans de les dones inclouen el dret a la integritat física, a una vida sexual i reproductiva plena i sana, al treball i a conservar els ingressos, a posseir un patrimoni, a l'educació, a la cultura, a la participació política, a l'accés al poder, a la comunicació i la informació i, els més importants, a la vida i a la llibertat.
- 3 Aquesta violència troba com a marc l'esquerda de desigualtat entre dones i homes. En aquest sentit, Emilio Álvarez Icaza, president de la Comissió de Drets Humans del Districte Federal, assenyala que, segons l'Informe Mundial sobre esquerda entre gèneres de 2007, Mèxic ocupa la 93a posició de 128. També assenyala que les dones a Mèxic representen quatre de cada deu persones que integren la població activa econòmicament (PEA), però només un 3 per cent té un lloc directiu; un 10,45 per cent de les que es troben dins la PEA no rep ingressos. Respecte dels drets polítics, 23 dels 128 escons del Senat de la República estan ocupats per dones, és a dir, només un 18 per cent; mentre que pel que fa a la presa de decisions, només presideixen cinc de 57 comissions, menys del 10 per cent, quan constitueix més de la meitat dels electors del país. A la Cambra de Diputats, 117 seients dels 500 que hi ha estan ocupats per dones, tot just el 23 per cent, i presideixen vuit de 44 comissions. Mèxic compta amb 2.439 municipis i delegacions, però només 85 presidències municipals estan a càrrec de dones, és a dir, en aquest àmbit un 3,5 per cent són dones (Álvarez Icaza 2008).
- 4 Aquesta recerca va ser impulsada per la Comissió del feminicidi a la República mexicana de la LIX Legislatura de la Cambra de Diputats (2006), encapçalada per l'antropòloga Marcela Lagarde, i va reunir el treball de 80 investigadores que per tot el país ens vàrem encarregar de documentar la prevalença dolorosa de la violència contra les dones, i en particular de la violència feminicida, a Mèxic.
- 5 Dels executius estatals, els instituts de les dones, les procuradories estatals de justícia i autoritats estatals i municipals. També dels congressos estatals, dels tribunals estatals i del Districte Federal, de les organitzacions civils i les institucions acadèmiques i de les notícies de la premsa (Comissió Especial del Feminicidi, Cambra de Diputats, LIX legislatura, 2006).
- 6 D'acord amb Marcela Lagarde, el feminicidi constitueix el conjunt de delictes de lesa humanitat que contenen els crims, els segrests i les desaparicions de nenes i dones en un quadre de col·lapse institucional. Es tracta d'una fractura de l'estat de dret que afavoreix la impunitat. El feminicidi és un crim d'Estat (Lagarde 2006).
- 7 En aquest punt és important aclarir que en la societat patriarcal la violència dels homes contra les dones no succeeix en aïllament, sinó que està vinculada a la violència d'uns homes contra d'altres; mecanisme utilitzat per ells des de la infantesa per establir jerarquies. Per aquest motiu l'anàlisi de la violència contra les dones,

que és per raó de gènere, no és equivalent a la violència contra els homes, que és per raó de la seva lluita pel poder.

- 8 La primera fase de la recerca està centrada en diagnosticar, basant-se en una anàlisi de contingut, l'agenda de la programació de televisió i ràdio, així com de les pàgines d'Internet i de diaris i revistes. La fase següent, que ja està en curs, té com a objectiu determinar la influència d'aquests continguts en la representació que circula en la societat mexicana de la violència contra les dones i les nenes.
- 9 (Wolf 1994) defineix la tematització com un procediment informatiu, total en la teoria de l'establiment d'agenda. Tematitzar un problema significa col·locar-lo en l'ordre del dia de l'atenció del públic, concedir-li la importància adient, subratllar la seva centralitat i la seva rellevància respecte del curs normal de la informació.
- 10 D'un total de 58 estacions que transmeten des de Distrito Federal, 33 de les quals corresponen a AM i 25 a FM, d'acord amb la informació publicada en el portal www.musicapordentro.com.
- 11 A Mèxic operen a nivell nacional un total de 1.465 ràdios comercials, 225 de no comercials i 32 sistemes de radiodifusió estatals i dos de federals (Esteinou 2005; Martell 2010).

Referències

- ABRIC, J. C. [et al.] *Pratiques sociales et représentations*. París: PUF, 1994.
- ÁLVAREZ ICAZA, E. "Violencia contra las mujeres desde una perspectiva de los derechos humanos", ponència presentada en el VII Diplomate sobre Violència Familiar i Drets Humans. Mèxic: Instituto de Investigaciones Jurídicas de la UNAM, 2008.
- CARRILLO, R. *La violencia contra la mujer: un obstáculo para el desarrollo*. Nova Jersey: Fons de les Nacions Unides per a la Dona, 1992.
- COMISSIÓ ESPECIAL PER CONÈIXER I DONAR SEGUIMENT A LES RECERQUES RELACIONADES AMB ELS FEMINICIDIS A LA REPÚBLICA MEXICANA I A LA PROCURACIÓ DE JUSTÍCIA VINCULADA. *Investigación sobre violencia feminicida en la República Mexicana*. Mèxic: LIX legislatura de la Cambra de Diputats, 2006.
- ESTEINOU, J. "Hacia un nuevo modelo de comunicación de servicio público en México". A: *Ámbitos*. Sevilla: Universitat de Sevilla, 2005, n. 13-14, pàg. 265-286.
- DE LAURETIS, T. *Technologies of Gender. Essays on Theory, Film and Fiction*. Bloomington: Indiana University Press, 1987.
- FLORES, F. "Representación social: género y salud mental". A: CALLEJA, N; GÓMEZ-PERESMITRÉ, G. (comp.). *Psicología social: investigación y aplicaciones en México*. Mèxic: Fons de Cultura Econòmica, Biblioteca de Psicología, Psiquiatria i Psicoanàlisi, 1996.
- IBÁÑEZ, T. "Representaciones sociales: teoría y método". A: IBÁÑEZ, T. (comp.). *Ideologías de la vida cotidiana*. Barcelona: Sendai, 1988.
- INSTITUT DE LA DONA, INSTITUT OFICIAL DE RÀDIO I TELEVISIÓ D'ESPANYA. *Mujer, Violencia y Medios de Comunicación. Dossier con el contenido del informe sobre el tratamiento informativo de los medios de comunicación a la violencia de género*. Madrid: Institut de la Dona/IORTVE, 2002.
- LAGARDE, M. "Por la vida y la libertad de las mujeres, fin al feminicidio". A: RUSSELL, D; HARMES, R. (ed.). *Feminicidio: una perspectiva global*. Mèxic: Universitat Nacional Autònoma de Mèxic, Centre de Recerques Interdisciplinàries en Ciències i Humanitats, Comissió Especial per Conèixer i Donar Seguiment a les Recerques relacionades amb els Feminicidis a la República Mexicana i a la Procuració de Justícia Vinculada, 2006.
- Ley General de Acceso de las Mujeres a una Vida Libre de violencia*. Mèxic: Diari Oficial de la Federació, 2007.
- LORI, H. *Violencia contra la mujer. La carga oculta sobre la salud*. Organització Panamericana de la Salut, Oficina Sanitària Panamericana, Oficina regional de l'Organització Mundial de la Salut, 1994.
- MARTELL, L. "La construcción del servicio público de radio en México en tiempos del Neoliberalismo". Mimeo, 2010.
- MCCOMBS, M; SHAW, D. "The Agenda-Setting Function of Mass Media". A: *Public Opinion Quarterly*. Oxford: estiu de 1972, vol. 36, n. 2, , pàg. 176-187.
- MILLÁN, M. "Género y representación: el cine hecho por mujeres y la representación de los géneros". A: *Acta Sociológica*. Mèxic: gener-abril de 1996, n. 16, pàg. 170-182.
- MOSCOVICI, S. "Psychologie of Social Representations". A: *Cahiers Vilfredo Pareto*. París: 1976, vol. 14, , pàg. 409-416.
- Now Legal Defense and Education Fund. 2005. <<http://www.nowldelf.org>>
- PEDRAZA, C. *Fuera de lugar: la representación social del futbol femenino en el discurso televisivo*. Tesi (màster). Mèxic: UNAM, Facultat de Ciències Polítiques i Socials, 2008.
- SEAGER, J. *Atlas del estado de la mujer en el mundo*. Madrid: Akal, 2001.
- WOLF, M. *La investigación de la comunicación de masa*. Barcelona: Paidós, 1987.